

Hagyományos gazdálkodás és ésszerűség

Világosság, XV. évf. 1. sz., 1974. január, 1–9.*

A tradicionális társadalmak gazdasági viszonyainak elemzése igen sok nehézségbe ütközik. A gazdasági, gazdálkodási folyamatokkal foglalkozó tudományok a történeti fejlődésnek viszonylag késői szakaszában, a kapitalizmusban jönnek létre, és alkotják meg a maguk fogalmi apparátusát, kategóriarendszerét. Amikor a politikai gazdaságtan (közgazdaságtan) a gazdasági tevékenység egyes jelenségeit és a közöttük levő összefüggéseket megfogalmazza, a tőkés viszonyok már viszonylag fejlettek, az árutermelés már többé-kevésbé általános és a gazdasági tevékenység már önállósult, a munkamegosztás meghatározott ágává vált. Így fogalmi apparátusa és kategóriarendszere már egy olyan társadalom gazdasági folyamatainak tudományos általánosítása, amelyben az áru- és érték kategóriák a gazdasági élet felszínén is megjelennek, az emberek mindennapi életének szerves részét képezik. A gazdasági életen, sőt továbbmenve, a társadalmi élet túlnyomó részén – Marx szavaival élve – már „a csereérték uralkodik”, a gazdasági tevékenység közvetlen célja nem a szükséglet-kielégítés, hanem a nyereség, és a gazdasági tevékenység eredményessége már csak a profit rátájával vagy abszolút nagyságával mérhető. Ebben az időben az érték kategóriák, ha fogalmilag pontosan még nem is definiálódtak, társadalmi méretekben már elfogadottak, közvetlenül és sok esetben sorsdöntően hatnak az emberek mindennapi tevékenységére. A közgazdaságtan fogalmi apparátusa a modern társadalmak gazdasági viszonyainak a terméke, e társadalmak gazdasági folyamatainak megértését és az azokba való beavatkozás hatékonyságát vagy

* Az újraközlésnél általában megőriztük a cikk eredeti írásmódját és más formai jellemzőit. (A szerk.)

kritikai elemzését szolgálja. Ha a tradicionális társadalmak gazdasági viszonyait elemezzük, a legnagyobb nehézség az, hogy ezek a fogalmak, kategóriák – amelyek a modern társadalmak emberében már meghatározott tartalommal rögződnek – nem, vagy csak nagy fenntartásokkal alkalmasak egy olyan társadalom gazdasági folyamatainak leírására, illetve elemzésére, amelyben a gazdasági tevékenység jellege egészen más.¹

A tradicionális társadalmakat lényegileg nem az árutermelés, hanem a naturális gazdálkodás jellemzi, a gazdasági tevékenység még nem önállósodott, nem különült el az egyéb társadalmi folyamatoktól; hanem más, nem tisztán gazdasági intézményekbe beágyazottan folyik. Más cél- és értékrend uralkodik itt, más a termelés közvetlen célja stb. A mai politikai gazdaságtan, gazdaságtörténet és etnológia látja ezeket a nehézségeket. Egyesek a gazdaság új definíciójával próbálkoznak,² mások a modern fogalmak segítségével kísérik meg leírni a hagyományos társadalmak gazdasági folyamatait. Világosan érzékelteti a problémát Raymond Aron: „minden társadalomnak van magánvaló gazdasága, de nem mindegyiknek van magáértvaló gazdasága: egyszerűbben szólva minden társadalomnak van gazdasága és megoldja a gazdasági problémáit, de ezeket a problémákat nem mindig kifejezetten gazdasági terminusokban fogalmazza meg”.³ A tradicionális társadalmakban tehát hiányoznak azok a fogalmak, kategóriák, amelyekben a gazdasági folyamatok a maguk elkülönült tiszta formáiban leírhatók. Egyedül Arisztotelész volt az, aki az embriónális formából már megjósolta a kiteljesedett formát. Egyébként a XVII. századig nincs összefoglaló fogalom a gazdasági jelenségekre.⁴

A tradicionális társadalmak *kézi technikát alkalmazó mezőgazdasági termelésre vannak alapozva*. Természetesen ez nem ugyanazt jelenti a történeti fejlődés különböző stádiumaiban. Az ősi természetadta közösségekben ez úgy jelentkezik, hogy a „föld a nagy laboratórium, az arzenál, amely mind a munkaeszközt, mind a munkaanyagot szolgáltatja, mind a székhelyet, a közösség bázisát”,⁵ ahol kezdetben „zsákmányoló gazdálkodást” (halászat, vadászat, gyűjtögetés) folytatnak. Ezek az ősi közösségek csak az ún. „neolit forradalommal” (maximálisan 8–10 000 évvel ezelőtt) térnek át az „élelmiszertermelő” gazdálkodásra: a földművelésre és az állattenyésztésre. Az ázsiai civilizációk, az antik és germán típusú társadalmak már kifejezetten földműves társadalmak.⁶ A földművelő társadalmak gazdasági viszonyai a fejlődés során mind üzemszervezetileg, mind a gazdasági egységek nagysága, de még a tulajdonviszonyok vonatkozásában is a

legváltozatosabb formákat öltik. Megtalálhatók a családi, nagycsaládi, nemzeti gazdaságok és a legkülönbözőbb föld- illetve faluközösségek. A gazdasági egységek többségének termelőtevékenysége kizárólag saját munkán alapul, de már korán megtalálhatóak a rendszeresen „idegen munkát” (rabszolga, jobbágy stb.) is igénybe vevő gazdaságok is. A tulajdonformáknak is viszonylag széles skálája mutatható ki: az egész közösségre kiterjedő közös és magánműveléssel párosuló köztulajdontól kezdve, a magántulajdonig (parcellatulajdon).

A hagyományos társadalmak e változatosság ellenére abban a vonatkozásban azonos típusúak, hogy a gazdaságok egymástól elkülönültek és önellátóak, így egymással közvetlen, modern értelemben vett gazdasági (csere-) kapcsolatba csak kivételesen kerülnek: *naturálgazdálkodást folytatnak*. Ez magából a mezőgazdasági termelésre alapozottságból következik, mivel itt a *munkamegosztás még igen fejletlen*. Ez hagyományosan rögzíti a fogyasztói szokásokat is. (Bizonyos fenntartással: a földművelő társadalmak főleg növényi, az állattenyésztő társadalmak pedig állati terméket fogyasztottak.) Az élelmiszertermelő gazdaság tehát *csak kiegészítő jelleggel kényszerül rá a termék- vagy árucserre-kapcsolatra*, s a gazdálkodó (s egyben fogyasztó) egység összefogyasztásán belül annak súlya az esetek többségében szükségképpen jelentéktelen. Élelmiszereket rendszerint csak akkor cserélnék, amikor különböző fejlettségű kultúrák vagy különböző természeti környezetben élő népek szomszédosak egymással (földművelő–állattartó; földművelő–zsákmányoló; őserdei vagy szavannái földművesek; város és falu stb.) Ezekben a társadalmakban fejlődésük során végbemegy ugyan a három nagy társadalmi munkamegosztás, de egészen a termelésnek gépi nagyiparra való alapozottságáig, és annak a mezőgazdaságba való behatolásáig a mezőgazdasági termelés lényegében belefér a természetes (nemek, korok, természetes képesség) munkamegosztás kereteibe. Így a kézművesség és a kereskedelem létrejötte sem képes – a későbbiekben tárgyalt okok miatt – ezeknek a társadalmaknak naturálgazdálkodó jellegén jelentősen változtatni.

A naturális gazdálkodást tehát tágan értelmezzük, így igen különböző gazdálkodási módok gyűjtő fogalmaként használjuk. Nem csak a szó szoros értelmében vett naturálgazdálkodást értjük rajta, ahol a termelés és fogyasztás teljesen zárt egysége valósul meg. Ebben az esetben nem tarthatnánk olyannak, amely a hagyományos társadalmakat közösen jellemzi. (Egyébként tiszta formájában nem valószínű, hogy valaha is létezett.) Felfogásunk szerint, beletartoznak azok a kézi technológián alapuló élelmiszertermelő termelési üzemek is, ahol már

többé-kevésbé rendszeresen cserélnek, illetve cserére is termelnek, de termelésük igen jelentékeny része kerül belső fogyasztásra, ha azonban a körülmények megváltoznak, képesek zártabb gazdálkodást is folytatni. A naturálgazdálkodás lényegéhez az tartozik, hogy a cserekapcsolatok az élelmiszertermelés megújításának (újratermelésének) nem olyan elengedhetetlen feltételei, mint a modern társadalmakban. A naturálgazdálkodás tehát a földművelésre (a termelés természeti feltételeire) alapozott társadalmak adekvát gazdálkodási formája, amelyet nem tagad az olykor jelentős cserekapcsolatok megléte sem.

A tradicionális társadalmak naturálgazdálkodásával kapcsolatban itt egy problémát emelünk ki: mi a gazdaság helye ezekben a társadalmakban? A gazdaság nem gazdasági intézményrendszerben való beágyazottságának és a gazdaság anonimitásának kérdése ez.

Ha a problémát nem a gazdálkodás, hanem a technikai értelemben vett termelés oldaláról akarnánk megragadni, kevesebb nehézségbe ütköznénk. Ebben az esetben azonban nem tudnánk vitába szállni azokkal a nézetekkel, amelyek – ha nem is kimondottan – tagadják a gazdasági racionalitás jelenlétét, valamint a gazdaság primátusát a hagyományos társadalmakban. Az ugyanis nem képezi vita tárgyát, hogy ezekben a társadalmakban termelés folyik: mind abban az értelemben, hogy a természet dolgait az emberek elsajátítják, mind abban, hogy a termelés lényege szerint a céltudatos emberi tevékenységnek az egyesítése a termelés tárgyi feltételeivel. Az sem vitatott kérdés, hogy termelés egy fajta racionális cselekvés.

A hagyományos társadalmak gazdálkodásának racionalitását azonban sokan kétségbe vonják abból a megfontolásból, hogy az csak a modern társadalmakra jellemző. Mások pedig a modern társadalmak gazdasági ésszerűségének tartalmát elméletileg egy az egyben átviszik a hagyományos társadalmakra. Az előbbieknél⁷ a gazdálkodás racionalitásának tagadásával végső soron magát a gazdálkodást mint tudatos cselekvést tagadják, és ezzel azt egyszerűen a termelésre redukálják. Az utóbbiak,⁸ nem törődve a konkrét tényekkel, a hagyományos társadalmak sajátosságait figyelmen kívül hagyva, a modern társadalmak (főleg a kapitalizmus) gazdálkodását tekintik olyannak, mint ami „az általában vett” gazdálkodó egyén „természetéből”, vagyis az „örök emberi természetből” következik, és nem azokból a konkrét társadalmi-történelmi viszonyokból, amelyek a mindenkori gazdálkodó egyént létrehozzák.

A közgazdaságtan a gazdálkodás fogalmát ugyan különbözőképpen definiálja, de lényegét tekintve olyan tervszerű cselekvést ért rajta,

amely azon alapul, hogy az anyagi eszközök *szűkösen, korlátozottan állnak rendelkezésre* (ritkasági posztulátum), és ezek sokféle cél elérésére alkalmasak, tehát a *gazdálkodás a gazdálkodó egyént vagy egységet alternatív választás elé állítja*. Ebből a meghatározásból következik, hogy a gazdálkodás egy olyan racionális cselekvés, ahol a célok eléréséhez az eszközöket úgy kell megválasztani, hogy a legkisebb áldozat mellett a legnagyobb hasznot lehessen elérni. Ennek leegyszerűsített változata: a legkisebb ráfordítással a legnagyobb eredmény elérése.⁹

A közgazdaságtan gazdálkodás-definíciója valóban nem használható a hagyományos társadalmak gazdálkodásának fogalmi megragadására. Ez a gazdálkodás-fogalom csupán azoknak a gazdasági viszonyoknak adekvát kifejeződése, amelyekben a gazdálkodást így definiálják. Például a kapitalizmusban, ahol a *gazdálkodás önállósul és „öncélűvé” válik*; a termelés „az érték értékesülésének” van alávetve. A gazdasági racionalitás – a termelőeszközök tőketulajdona következtében – a tőkésosztály sajátos különérdekévé válik. Egy olyan társadalomban, ahol a gazdasági egységek közötti kapcsolat egyetlen és kizárólagos formája a piac által közvetített csere, ott a gazdasági tevékenységek összehasonlítódnak, összemérődnek. A gazdaságok „a pusztulás terhe mellett” kényszerülnek rá, hogy a tevékenységük központjába a „legkisebb ráfordítással a legnagyobb eredmény” elvét állítsák.

A modern, gépi nagyiparra alapozott társadalmak – lényegüknél fogva – igen dinamikusak, mind a termelés növekedése, mind a szükségletek bővülése vonatkozásában. A termelés addig nem ismert viharos fejlődése következtében rendkívül gyorsan nő a használati értékek mennyisége, s állandóan új meg új használati tárgyakat állítanak elő. A szükségletek tárgyai a piacon jelennek meg, így elvileg mindenkinek szükségletévé válhatnak, függetlenül attól, hogy a termelés képes-e ezeket teljes terjedelmükben kielégíteni, vagy az egyes egyének rendelkeznek-e megfelelő eszközökkel azok megvásárlására. Mivel egyetlen modern társadalom sem képes a termelés által felvetett szükségleteket társadalmi méretekben azonnal kielégíteni, így a javak – e viszonylagos bőség talaján – tényleg „szűkösen” állnak rendelkezésre. Ez mindaddig nem szűnik meg, amíg a modern társadalmak „érték- és célrendszere” alapjaiban meg nem változik, amíg az emberek az „anyagi természetű szükségleteik” mind nagyobb terjedelmű kielégítését preferálják. A „szűkösen rendelkezésre álló javak” ténylegesen kikényszerítik az „ésszerű gazdasági kalkulációt”¹⁰ és az eszközök alternatív célokra történő felhasználását. Itt az *alter-*

natívák közötti választás a gazdálkodó egységek számára létkérdés, a fennmaradás egyetlen lehetséges útja.¹¹

A hagyományos társadalmakban a gazdaság növekedése igen lassú (és minél inkább visszafelé megyünk a történelemben, annál lassúbb), a termelési, elosztási és fogyasztási szokások hagyományosan rögződnek. Ezeknek a társadalmaknak belső strukturáltsága olyan, hogy tagjaik szükségleteinek kielégítését adott szinten biztosítják. A termelési struktúra igen nagy stabilitása, az egyéneket magukban foglaló közösségek nagyfokú zártsága és az egyéneknek a közösségekben elfoglalt helyzete (többé-kevésbé természetadta módon beletartoznak a közösségbe) következtében a szükségletek sem individuálisak, hanem a közösségekben alakulnak ki, így adottak és általánosan elfogadottak.

Ezekben a társadalmakban beszélhetünk alacsony életszínvonalról, fejletlen életkörülményekről, de modern értelemben vett szűkösségről nem. A gazdaság a termelés által felvetett és hagyományosan rögzített szükségleteket többé-kevésbé kielégíti. Az eszközök (javak) alternatív felhasználásának lehetőségei is korlátozottak, amikor a javak természetbeni alakjukban (használati érték), és nem pénzformában állnak rendelkezésre. Csak a pénz az „az eszköz”, „jószág”, amely mindenre átváltható. Naturálgazdálkodás esetén viszont a gabona csak gabonaként, a juh csak juhként használható fel, és igen korlátozott mértékben válthatók át egymásra. Azonban a hagyományos társadalmakban is gazdálkodnak, létezik a termelési (technikai) racionalitáson túlmenő gazdasági ésszerűség is. Természetesen ez nem a mai modern értelemben vett, tudományosan megalapozott ésszerűség. A termelés, technikai vonatkozásban, még ha tágan értelmezzük, is (beleértve az elosztást, forgalmat és fogyasztást), nem azonos a gazdálkodás fogalmával. A termelésben a technika oldaláról mindig arról van szó, hogy milyen eszközök felhasználásával, hogyan állítják elő az anyagi javakat. A termelés ugyan alapját képezi a gazdaságnak, annak meghatározó eleme, de nem definiálhatók egyformán. Ha a tágan értelmezett termelést gazdasági, gazdálkodási fogalomként akarjuk megragadni, mindig meghúzódik mögötte egy sajátos, másfajta racionalitás: *a munkaidővel és az eszközökkel való takarékoság törekvése*. Úgy gondoljuk, Marx helyesen látta, hogy a munkaidővel való takarékoság a gazdálkodás legáltalánosabb törvénye. „Idővel való gazdálkodás – írja Marx –, erre oldódik fel végül minden gazdálkodás.”¹² „A valódi gazdaságosság – megtakarítás – munkaidő megtakarításában áll.”¹³ A termelési racionalitás ugyanis csak az adott

szinten való legjobb technikai megoldást foglalja magában. *A termelést azonban mindig alá kell, és kellett vetni a gazdasági racionalitásnak,* mert a termelést csak abban az esetben lehet akár változatlan szinten is megújítani, ha a termelő közösség úgy kombinálja meglévő erőforrásait (a termelés objektív és szubjektív feltételeit), hogy azok ne legyenek kevésbé hatékonyak az előző időszakénál. Ha ezt nem teszi meg, csak szűkített reprodukcióra képes, ami pedig a közösség és az azt alkotó emberek pusztulásával jár együtt.

A gazdálkodás fogalmába még beletartozik az is, hogy az ember, amikor gazdálkodik, történelmileg meghatározott kapcsolatba és függésbe kerül a természettel és embertársaival, amely kapcsolat és függés az emberek természetben és a társadalomban elfoglalt helyzetéből következik. Ez a tevékenység tehát mindenkor a „szükségszerűség birodalmában” megy végbe, amelytől az ember nem függetlenítheti magát. „Miként a vadembernek küzdenie kell a természettel, hogy életét fenntartsa és újratermelje, ugyanúgy kell küzdenie a civilizált embernek is, ezt kell tennie minden társadalmi formában és minden lehetséges termelési módban.”¹⁴

Érdekes módon találkozik Polányi Károly gazdaságdefiníciója az előbb idézett marxi gondolattal. Bírálja a gazdálkodás marginális felfogását, gazdasági definícióját mint általánosan nem alkalmazható elvetve a következőket írja: „»a gazdaság« kifejezés szubsztantív jelentése az ember megélhetésének a természettől és embertársaitól való függőségből származik”. „A szubsztantív fogalom forrása az empirikus gazdaság. Röviden (ha nem is éppen megnyerően) úgy definiálható, mint az ember és a környezet közötti kölcsönhatás intézményesített folyamata, amely a szükségletkielégítő anyagi eszközökkel való folyamatot ellátást biztosítja.” Polányi idézett mondataival egyetértünk.¹⁵ Kár azonban, hogy ő a gazdaságnak csak ezt az oldalát ragadja meg és a gazdasági racionalitás elvének érvényesülését csak a piacgazdaságok vonatkozásában ismeri el. Az archaikus és az ókori társadalmak cserekapcsolatait – mint egyik legtipikusabb gazdasági tevékenységet – úgy jellemzi, hogy „a csere egyedüli célja a kapcsolatok szorosabbra fűzése, a reciprocitás kötelekeinek megerősítése révén.”¹⁶ Polányi itt egy az egyben átveszi Malinowski következtetéseit, melyeket az a Trobriand szigetcsoport bennszülött népeinek „szertartásos” (ún. kula) cseréjéből vont le, és azokat általánosítja. A szertartásos csere, „a kula nagy, törzsek közötti viszonyrendszer, amely hatalmas területet és nagyszámú népességet egyesít meghatározott társadalmi kötelekek, kölcsönös kötelezettségek révén...

Félig kereskedelmi, félig szertartásos csere; önmaga kedvéért létezik, a birtoklás iránt való mély vágyakozás kielégítője.”¹⁷

Polányinak a gazdasági racionalitást a nem-piacrendszerű társadalmakban többé-kevésbé megkérdőjelező álláspontja más vonatkozásban is Malinowskihoz tér vissza. Malinowski a bennszülöttek földművelésénél tagadja a közgazdaságtani értelemben vett gazdasági racionalitást: „... némely közgazdasági kézikönyv... a primitív gazdasági embert...” úgy képzei el, hogy a „... képzeletbeli primitív ember vagy vadember... minden cselekedetét az önérdek racionális eszméje serkenti, céljait pedig közvetlenül és minimális erőfeszítéssel éri el... A munka és erőfeszítés emellett nem pusztán a cél elérésének eszköze, hanem bizonyos értelemben maga a cél.”¹⁸ Az ültetvényeken például a bennszülöttek sokkal többet termelnek, mint amennyire éppen szükségük lenne, „a többletet hagyták, hogy megrohadjon”. „Emellett a többletet olyan módon termelik meg, amely sokkal több munkát kíván, mint amennyi valójában szükséges e termények megszerzéséhez. Sok időt fordítanak esztétikai célokra, ... hogy szép, egyenes kerítéseket építsenek, hogy különlegesen erős és nagy yam-karókat készítsenek”. Mindezek messze „túlmennek a pusztá szükségletek határain ... díszítő és mágikus célokat szolgálnak, de semmi közük a növények fejlődéséhez.”¹⁹

Malinowski és Polányi jogosan kifogásolják azt, hogy a polgári közgazdaságtan kevés kivételtől eltekintve, Smithtől egészen a modernekig, a kapitalizmust – így magát a gazdasági tevékenységet – történelmietlenül fogja fel, az ott jelentkező kategóriákat közvetlenül átviszi a prekapitalista társadalmak gazdálkodására. Az ő szemükben az ősi, primitív társadalmak halásza, vadásza vagy gyűjtögetője, ugyanazon racionalitás alapján dönt gazdasági kérdésekben, mint a kapitalizmus vállalkozója.²⁰ Malinowski az óriási empirikus tényanyag leírásával, Polányi pedig gazdaságtörténeti általánosításaival nagyban hozzásegítenek a hagyományos társadalmak gazdasági viszonyainak helyes értelmezéséhez. Bebizonyították, hogy a nem piac-rendszerű társadalmak gazdaságára nem érvényesek a modern gazdasági meghatározások. Ez csak azt jelenti, hogy a gazdálkodás és a hozzá kapcsolódó kategóriák is konkrét történelmi jelenségek, és csak annak társadalmi-gazdasági gyakorlatnak a bázisán értelmezhetők, amelyben léteznek.²¹ Ez az ésszerűség kétségkívül nem a modern értelemben vett, tudományosan megalapozott gazdasági racionalitás. De ahogyan a későbbiekben kimutatjuk a hagyományos gazdálkodás irracionális elemeit, úgy a modern gazdálkodás is – minden tudományossága

ellenére – bővelkedik irracionális elemekben. Abban is igazuk van a fenti nézetek képviselőinek, hogy a közgazdaságtan jogtalanul tételez fel a saját korát visszatükröző cél- és értékrendszert egy gyökeresen más társadalom számára.

A hagyományos társadalmak gazdálkodásának egyik fő jellemzője, hogy az még nem különül el az emberi tevékenység egyéb köreitől, még nem önállósul, más tevékenységekkel szorosan összefonódik és más, nem kifejezetten gazdasági jellegű intézményrendszerbe ágyazódik be. Ez egyrészt azt jelenti, hogy *a gazdálkodás mint tevékenység nem kifejezetten gazdasági jellegű szervezetben folyik* (mint pl. egy modern gyárban vagy mezőgazdasági üzemben), hanem többé-kevésbé természetadta közösségekben, amelyek *nemcsak gazdálkodó egységek, hanem a közösségi („társadalmi”) élet egészét átfogó szervezetek, illetve intézmények.* A gazdálkodást ezer és ezer szállal átszövik különböző vallási (mágikus, mitikus) rituálék és tabuk, hagyományként rögződött erkölcsi, jogi stb. szokások, s így a gazdálkodás más tevékenységektől szinte meg sem különböztethető. A Malinowski által felhozott példa is meggyőzően bizonyítja, hogy a csónak építésénél elvégzett rítusok a termelőtevékenységnek éppen úgy részei, mint a technológia, amivel a csónakot építik. Az ott élő emberek egyike sem különböztette meg „gazdasági” tevékenységét az elvégzett rítustól, és senki sem ült volna bele egy olyan csónakba, amelynek építésénél az ott szokásos rítusokat ne végezték volna el.²² Másrészt a *gazdálkodó egységek közötti kapcsolatokat nem kifejezetten gazdasági jellegű intézmények biztosították* (mint a piacgazdaság esetén), hanem „gazdaságon kívüliek”, mint pl. nemzetség, törzs, törzsszövetség, az antikvitás városállamai, különböző korporációk: mark, céh, feudális hierarchia stb. Ez az a gazdasági egységek közötti kapcsolatrendszer, amelyet Polányi *reciprocitásnak és redisztribúciónak* nevez. „A reciprocitás a szimmetrikus csoportosulások kölcsönösen megfelelő pontjai közötti mozgásokat jelöli, a redisztribúció egy központ felé irányuló, majd a központból kiinduló elsajátítási mozgásokra utal... A reciprocitás tehát háttérként szimmetrikusan elrendezett csoportokat feltételez, a redisztribúció a csoporton belüli központosítás bizonyos mértékű meglététől függ...” „Az egyének közötti reciprokatív viselkedés csak abban az esetben integrálhatja a gazdaságot, ha adva vannak a szimmetrikusan szervezett struktúrák... A redisztribúció feltételezi egy elosztási központ jelenlétét a közösségben.”²³

Polányi nézete közel áll a marxi koncepcióhoz. Az emberek mindig társadalomban éltek, illetve gazdálkodtak, közöttük a tevékenységcseré – Polányi: az integráció valamilyen formája – mindig megvalósult,

és nem mindig az árucseré formájában. „Integrációs sémái” szerint az emberek közötti gazdasági együttműködésnek csak egyik lehetséges változata az árucseré. Polányi azonban ezeket az integrációs sémákat történelmietlenül fogja fel, mint a gazdasági kapcsolatok egyáltalán lehetséges rendszereit.²⁴ Ezzel Polányi a gazdálkodó egyének közötti kapcsolat- és viszonyrendszert kiszakítja valóságos történelmi mozgásából, a termelőerők fejlettségétől eltekint, holott ezek a gazdasági együttműködés formáit igen sok vonatkozásban közvetlenül meghatározzák. Gazdaságdefiníciójával ellentétben integrációs sémáinál az elosztásból indul ki, noha fejtegetéseiből világosan kitűnik, hogy az elosztást az a keret határozza meg, amelyben a termelés folyik. Ez pedig nem más, mint a marxi termelési viszony.²⁵ Abban azonban Polányinak biztosan igaza van, hogy a hagyományos társadalmak gazdaságai lényegüket tekintve nem piacgazdaságok, hanem olyan természetes gazdaságok egymásmellettiége, amelyeket a reciprocitás és a redisztribúció integrál, és az árucseré-kapcsolatoknak csak kiegészítő jellegük van.

A problémát más oldalról is megközelíthetjük. Társadalomban élő emberek szükségletei – fejlettségi fokuktól függően – mindig összetettek, soha nem pusztán gazdasági (anyagi) természetűek. Igaz, hogy az emberek történelmileg kialakult, szorosan vett anyagi természetű szükségleteit ki kell elégíteni ahhoz, hogy a nem gazdasági jellegű szükségletek egyáltalán felmerülhessenek. Az is igaz, hogy nem anyagi szükségleteik szintén termeltek, az anyagi javak előállításának gyakorlata során szerzett tapasztalatok és a mindenkori érintkezések során alakultak ki. Ez azonban nem zárja ki a nem gazdasági jellegű – a társadalmi együttélésből fakadó és arra ráépülő „politikai”, erkölcsi, jogi, ideológiai (kultikus, vallásos), esztétikai stb. – szükségletek létezését. A modern társadalmakban ezek a szükségletek többé-kevésbé körülhatárolhatóak, térben és időben különválnak mind kielégítésük, mind „termelésük” vonatkozásában. (Munkaszüneti napokon vagy munkaidő után megy a vallásos ember templomba, kulturális igényeit is akkor elégíti ki: olvasás, moziba vagy színházba járás stb.) Hagyományos társadalmakban ezek – minél messzebbre megyünk vissza a történelemben, annál inkább – sem kielégítésükben, sem termelésükben nem válnak külön egyértelműen. Szétválásuk (amely a modern társadalmakban válik végletessé) a tevékenységmódok szétválásából és önállósodásából – és nem megfordítva – következik. Fejlett munkamegosztás esetén azonban a különböző természetű szükségletek „termelése”, valamint kielégítése térben és időben különvlik.

Amíg a tevékenységnek ez a megosztása nem következik be, az emberek akkor is különböző szükségletekkel rendelkeznek, és adott színvonalon ki is elégítik őket. Ezek a szükségletek és az azokat kielégítő tevékenységek azonban még nem különválva, nem önállósodva, hanem egymással összefonódva jelentkeznek. Innen ered az emberi *szükséglet és tevékenység eredeti, természetes egysége*. Ez az egység már a történeti fejlődés igen korai időszakaiban bomlásnak indul (megjelennek a sámánok, varázslók, főnökök stb.), de a felbomlás végletesen a hagyományos társadalmakban nem következik be. (Ennek az állapotnak a nyomai még láthatóak a mai parasztgazdaságokban is.) Egészen addig, amíg a szükségletek és az azokat kielégítő tevékenység megosztottsága alacsony színvonalú, a gazdálkodás más tevékenységekkel összefonódva, mintegy azokba beágyazotton folyik. Nem úgy, mint a kapitalizmusban, ahol már a mindennapi életben is tapasztalható, hogy a piacrendszer általánossá válásával a gazdaság lényegileg leválik a kormányzati rendszerekről, sőt, az ott kialakuló viszonyok bázisán (tőkés–bérmunkás viszony) maga alá rendeli is azokat.

Hagyományos társadalmakban az emberek gazdasági tevékenységét vérségi kötelékeken alapuló közösségek, hagyományként rögződött szokások, személyes függőség, közvetlen kényszer, hűbéreskü, mágia, tabuk, vagy vallási kötelesség szabályozza.²⁶ Polányi Károly nagy tényanyagra támaszkodva veti fel a gazdaság beágyazottságát és anonimitását a hagyományos társadalmakban. „A gazdaság elemei itt gazdaságon kívüli intézményekbe ágyazódnak, magát a gazdasági folyamatot rokonság, házasság, életkori csoportok, titkos társaságok, totemisztikus egyesületek intézményesítik. A »gazdasági élet« fogalmának itt nem volna kézzelfogható jelentése... Az egyén egyszerűen nem rendelkezik olyan tapasztalattal, amelyet mint »gazdaságít« tudna azonosítani. Egyszerűen nincs tudatában semmiféle átfogó megélhetési érdeknek.” A gazdasági folyamat, ... különböző struktúrák medrében zajlik.” „Ellentétben a rokonsággal, mágiával vagy etikettel, amelyek erőteljes kulcsszavakkal rendelkeztek, a gazdaság mint olyan névtelen maradt, többnyire nem létezett szó a »gazdasági« fogalmának megjelölésére... Maga a fogalom is hiányzott.”²⁷

A „beágyazott gazdaság”, a „gazdaság anonimitása” fontos kategóriák, mert olyan jelenségekre hívják fel a figyelmet, amelyek nem fejezhetőek ki pontosan a közgazdaságtan fogalmi apparátusával. Ugyanakkor Polányi úgy használja őket, mintha a társadalmi fejlődés korai szakaszában a gazdaságnak nem lenne primátusa más tevékenységformákkal szemben, úgy szerepelteti, mintha más jellegű intéz-

ményrendszer vagy tevékenység határozná meg őket.²⁸ A természet adta vagy történelmileg már módosult közösségek és a földtulajdon *prekapitalista formáinak megléte* igen hosszú ideig olyan *előfeltételei* a gazdasági tevékenységnek, amelyek nélkül semmiféle gazdálkodás nem lenne lehetséges. Ezeknek az „előfeltételeknek” a gazdaság szférájától elszakított vizsgálata nem megengedhető, hisz konkrét formái, illetve formaváltozásai maguk is gazdasági okokra vezethetők vissza. Ilyen körülmények között természetes, hogy a gazdaság „beágyazott” a feltételeit biztosító intézményrendszerekbe. Ez nem valami „gazdaságon kívüliség”, hanem a gazdaság meghatározott formája ott, ahol maga a közösség az egyik legnagyobb termelőerő.

Itt tehát nem a gazdaság primátusának és a gazdasági racionalitásnak hiányáról van szó, hanem arról, hogy a gazdaság ekkor *csak így egzisztálhat: ez a legfőbb gazdasági racionalitás* ezekben a társadalmakban, mert *enélkül mindenfajta reprodukció kizárt*. A gazdasági racionalitást megkérdőjelező nézetek képviselőit is a gazdasági racionalitás modern tartalma kísérti, annak ellenére, hogy hadakoznak ellene. Ha a hagyományos társadalmakban a modern, tudományosan megalapozott gazdasági racionalitást keressük, úgy azt tényleg nem találhatjuk meg, hisz az már a modern társadalmak terméke. „... az összes társadalmi változások és politikai átalakulások végső okai nem az emberek fejében ..., hanem gazdaságában keresendő.”²⁹

Megítélésünk szerint, a munkának és az egyéb tevékenységeknek a megosztása és elkülönülése (beleértve a nem kifejezetten gazdasági jellegű tevékenységek intézményesített formáit is) sem gazdaságon kívüli okokból következik be. Itt is megtalálható a marxi, de még a smithi értelemben vett gazdasági érdekekben gyökeredző racionalitás, miszerint a különböző szükségleteket kielégítő tevékenység kevesebb munkaidőt igényel, ha megosztottan végzik. E folyamat lassúságának oka a társadalmi termelés földművelésre alapozottságában, vagyis a termelőerők relatív elmaradottságában, a többé-kevésbé természetadta közösségek fennmaradásában, valamint a hagyományként rögződött tényleges vagy vélt közösségi érdekek elfogadásában, és nem a gazdasági racionalitás hiányában keresendő.

A hagyományos társadalmak gazdálkodásában megnyilvánuló racionalitás azért is különbözik a modern társadalmakétól, mert ezekben egészen *más cél- és értékrendszer uralkodik*. A gazdálkodás célja ott még közvetlenül a szükségletek kielégítése, vagyis a használati értékek termelése. „Mindezekben a formákban, amelyekben földtulajdon és mezőgazdaság a gazdasági rend bázisa, s ezért a gazdasági cél...

az egyén újratermelése a községhez való azon meghatározott viszonyok között, amelyek között az egyén a község bázisa,³⁰ Ezekben a társadalmakban még a közösség fenntartása, vagyis maga az ember a termelés célja. A gazdaság még nem ölti fel „általános” formáját (pénz), hanem „különös” formában, használati értékekben jelenik meg, ezért a gazdasági racionalitásnak is ezt az „értékrendszert” kell visszatükröznie. Nem lehet tehát a gazdálkodás ésszerűségét tértől és időtől függetleníteni. Ilyen racionalitás egyszerűen nem létezik. Az ésszerűség tartalma minden társadalomban csak az lehet, ahogyan az emberek az általuk ismert és reálisan alkalmazható technikai színvonalon felhasználják környezetüket. „Schlippe kimutatta például, hogy az Azandé-k mezőgazdaságairól alkotott kaotikus kép szigorú és rejtett rendet takar. A művelt parcellák szétosztása, a művelési társulások különböző típusai az ökológiai lehetőségekhez való alkalmazkodást jelenti. Couhlin, Vignier és Wilbert alapos tanulmányai kimutatták, hogy az extenzív földművelőknél a parcella művelése és parlagon hagyása a föld termelékenységének regenerációjának pontos ismeretét jelentette.” Amikor e népek az ökológia és technika közötti kapcsolatot valamiért felrúgták, „összeomlott a rendszer kiegyensúlyozottsága, a föld trágya nélkül kimerült, a terméshozam csökkent és a társadalomban nehézségek merültek fel.”³¹

Tehát itt is megtalálható az ésszerűség, mert a gazdálkodó csoportok eszközeiket céljaik megvalósítása érdekében kombinálják, s ha ezt nem teszik meg, a közösség elpusztul. Ezt nem cáfolja az sem, hogy ennek a racionalitásnak nincsenek tudatában. Nagyon meggyőzően érvel Elmer Service amerikai etnológus a primitív népeknél levő más cél- és értékrendszerre felépülő gazdasági racionalitás mellett. „Cserélnek, ez szükségszerű és az emberek tudják ezt. A csere formái azonban szokatlanok – legalábbis a modern megfigyelő számára. Saját gazdaságunk jellege következtében megszoktuk, hogy az emberi lényekben természetes hajlandóság van a »csereberére«, és, hogy az egyének és csoportok közötti gazdasági kapcsolatokat a »gazdaságosság«, a befektetés eredményének »maximalizálása«, a »drágán eladni és olcsón vásárolni« jellemzi. A primitív népek azonban semmi effélét nem tesznek... az ellenkezőjét teszik. »Elajándékozzák tárgyaikat«, tisztelik a nagylelkűséget, elvárják a vendégszeretetet, büntetik a takarékossgot, mint önzést... minél mostohábbak a körülmények, annál kevésbé »gazdaságosan« viselkednek.” Service ezt a viselkedésmódot tartja e társadalmakban az egyetlen lehetséges racionalitásnak. „... Soha nem történt meg, hogy egy busman ne

osztotta volna meg tárgyait, élelmét vagy vizét a horda más tagjaival, mert a nagyon szigorú együttműködés nélkül nem élhették volna túl az éhínséget...”³²

Ebben a szükségletközpontú célrendszerben már nem tűnhet irracionálisnak az a többek által felvetett tény sem, hogy a hagyományos társadalmakban a gazdaságok, ha a természeti körülmények (földminőség, időjárás stb.) lehetővé teszik, rendszeresen többet termelnek, mint amennyit el tudnak fogyasztani. Az ókori Rómában és a keleti civilizációkban, de még a barbárság színvonalán álló primitív földművelő népeknél sem ritka (az esetlegesen előforduló éhínségek ellenére sem), hogy a gazdaságokban és a központi raktárakban nagy mennyiségű gabona és egyéb élelmiszer pusztul el. A *szükségletközpontú társadalmakban*, ahol a technikai fejlettség alacsony színvonalú, nagyon sok bizonytalan természeti tényezővel is számolni kell. A termelésnek „túl kell biztosítania” a szükségletek kielégítését, hiszen nemcsak a közlekedés fejletlensége, de a szűk, lokális közösségek, majd a feudális széttagoltság is lehetetlenné teszik az élelmiszerek messze földről való beszerzését. Nem beszélve arról, hogy a földműves társadalmak képtelenek előteremteni az ehhez szükséges cseretárgyakat. (Kivéve az ókori Kelet öntözéses gazdálkodást folytató városállamait, illetve birodalmait, amelyek vízi úton igen fejlett élelmiszerexportot folytattak a környező népekkel.) Ugyanez vonatkozik a hagyományos társadalmak építkezéseinek „gazdaságtalanságára” is. A falak, gerendázat túlbiztosított vastagsága az akkori statikai ismeretek mellett racionális volt. Nem szabad arról sem megfeledkezni, hogy ezekben a társadalmakban a termelési, gazdálkodási szokások hagyományként rögződtek, és így túléltek azokat az időket, amelyekben bizonyos gazdasági cselekvések ésszerűek voltak.

A hagyományos társadalmakban a gazdasági egységek között nem volt rendszeres gazdasági érintkezés (cserekapcsolat), így nem jöhetett létre egységes értékrendszer sem, a gazdasági tevékenységek nem voltak összemérhetőek. Tehát a gazdasági racionalitás sem olyan típusú és tartalmú, mint a modern társadalmakban. A hagyományos földműves társadalmak gazdaságainak sajátos üzemformája lényegében a „házigazdaság” volt, amelyben háztartási-gazdasági keretek között hagyományos rendben folyik a termelőtevékenység. Ezeknek a társadalmaknak – kivéve a feudalizmus majorsági gazdaságait – nem voltak külön „termelőüzemi” szervezeteik, az „üzem” kereteit az egész „ház” és az egész család munkaereje adja. A házigazdaságnak nem volt termelési számvetése, ahogyan azt a hagyományként rögződött

szokások megkövetelték, nem volt szükség különleges termelési szakértelemre, a termelési eljárásokat szokásszerűen ismerte mindenki.³³ A kapitalizmus, sőt még a szocializmus önálló polgár-paraszt gazdasága ebből nagyon sokat megőrzött, de a közöttük levő különbség az, hogy a társadalmi munkamegosztáshoz majdnem kizárólagosan a piac útján kapcsolódnak, így tevékenységük eredményének mértéke már a piaci ár. Más a jobbágytelkes gazda és „polgárgazda” társadalmi státusa is. A „telkesjobbágy is gazda, aki rendelkezik egy gazdaság és az abban dolgozók fölött, azonban társadalmi helyzete és magatartása nem egy tárgyi gazdasági helyzeten, ... hanem egy kis közösség hagyományaiban élő, és személyi összefüggésekben meghatározott szerepet [tölt be]. A telkesjobbágy tehát azért, mert gazda volt, nem volt szabad és önálló egzisztencia polgári értelemben véve, hanem egy meghatározott előálló szerepnek a betöltője, aki csak azt tehette, amit a földesúr felé, a családtagjai és munkásai felé a hagyományos formák szerint tennie kellett.”³⁴ Itt tehát a gazdaságokban folyó termelőtevékenység mértéke a hagyományként rögződött szokás. Ez természetesen megint nem az értékrendszer hiányát jelenti, hanem csak azt, hogy gyökeresen más, mint modern ipari társadalmakban. Ahhoz, hogy az adott kép valamivel tisztább legyen, az előbbiekhöz – részben összefoglalóan, részben pedig kiegészítően – néhány megjegyzést fűzünk.

- A prekapitalista társadalmakat azért nevezhetjük hagyományos társadalmaknak, mert ezekben a termelőerők, a termelési módszerek, gazdálkodási formák, a társadalmi berendezkedések és az elfogadott cél- és értékrendszerek – ha konkrét megjelenési formáikban nem is egyenlő mértékben – igen lassan változnak, nagyfokú stabilitást mutatnak. Erőteljesebb kifejezésekkel élve: konzerválódnak, megmerevednek, *szokásszerűvé válnak, így nemzedékről nemzedékre hagyományozódnak.* (Ezzel nem állítjuk azt, hogy a prekapitalista társadalmak egészükben véve mozdulatlanok, hanem csak azt, hogy a fejlődés a modern társadalmakéhoz viszonyítva igen lassú.)

- A *gazdasági tevékenység* a hagyományos társadalmakban is, mint minden emberi tevékenység, *valamilyen adott valóságra való racionális reagálás*, ha nem is modern értelemben az. A szokásszerűvé vált gazdálkodási módok, amikor létrejönnek, ténylegesen racionális választ adnak az embereknek a természettel és más emberekkel való kapcsolatára. De ezek a társadalmak a bázis fejlődésére vagy annak lehetőségére nem vagy csak igen kis mértékben reagálnak. Így a kezdetben *racionálisnak mondható gazdasági cselekvésekben mind több*

ésszerűtlen elem vegyül, amelyek szintén áthagyományozódnak, s ez természetesen gátolja a gazdaság dinamikus fejlődését.

• A hagyományos társadalmakban – különösen azok korai szakaszaiban – az élet- és termelési feltételek: az embert körülvevő természeti környezet, az emberek által létrehozott anyagi és nem anyagi objektívációk igen bosszú ideig szinte mozdulatlanok. Így *nem vagy csak igen kis mértékben jönnek létre a hagyományként rögződött gazdálkodási és egyéb tevékenységi módok meghaladásának technikai és társadalmi feltételei*. Mivel a fejlődés igen lassú, a termelési tapasztalatok, munkaeszközök stb. csak bosszú idő alatt halmozódhatnak fel annyira, hogy kikényszeríthessék a lényeges társadalmi változásokat.

A prekapitalista társadalmak alacsony dinamikájának oka mindekelőtt a *termelőerők* alacsony fejlettségi színvonala és annak *viszonylag* lassú fejlődése.³⁵ Ez konkrétan azt jelenti, hogy az élet és annak újratermelésének legfőbb feltétele maga a természet, így a legfőbb termelési eszköz maga a föld. Tehát a hagyományos társadalmak lényegüket tekintve „természeti társadalmak”, mert a természethez való viszonyuk lényegesen közvetlenebb, mint a modern, gépi nagyüzemi ipari termelésre alapozott társadalmaké. Az mindig szükséges, hogy a társadalom összmunkájának egy részét munka- és egyéb eszközök készítésére fordítsa. A fennmaradás feltétele azonban elsősorban az, hogy primér szükségleteit (élelmiszer, ruházkodás, lakás) kielégítse. Ennek a tevékenységnek a hatékonysága azonban – a természeti feltételeken (talajminőség, éghajlat stb.) és a természeti folyamatok megismerésének és színvonalán kívül – az alkalmazott munkaeszközök és természeti erők stb. minőségének és mennyiségének a függvénye. Kezdetben az élelmiszertermelő munka alacsony termelékenységének következtében a társadalom összmunkájának csak igen kis hányadát volt képes munkaeszközök termelésére fordítani, mivel primér szükségleteinek kielégítése, tagjai életének pusztá fenntartása a társadalom összmunkájának csaknem teljes egészét követelte meg. Alacsony a munka termelékenysége, mert kevés és gyenge minőségű az alkalmazott munkaeszköz, de ugyanezen okok következtében a társadalom nem képes sem szaporítani, sem fejleszteni a munkaeszközöket és az alkalmazásukhoz szükséges szakképzettséget. Olyan ördögi kör ez, amelyből az ember csak sok-sok évezred felhalmozott objektívációi és tapasztalatai alapján léphet ki. A mezőgazdaság önmagába zártan nem képes az élelmiszertermelő munka termelékenységének lényeges emelésére. A kézművesség csak a földművelésből való kiválása után tudja a mezőgazdaságot jobb és nagyobb tömegű munkaeszközzel

ellátni. De az igazi forradalmi változás csak a társadalmi termelésnek gépi nagyiparra alapozottságával, és ennek a mezőgazdaságba való behatolásával kezdődik. Amíg tehát a gépi nagyipar ki nem alakul (illetve ahol még ma sincs számottevő ipar), addig és ott a mezőgazdasági termelésben alkalmazott munkaeszközök technikai színvonala nem sokkal haladja meg a kései neolitikumét, addig a mezőgazdasági termelést lényegében a természeti feltételek határozzák meg. Az élelmiszertermelő- és munkaeszközök termelésére fordított munka közötti szoros összefüggés adja egyik magyarázatát annak, hogy a társadalmi-gazdasági fejlődés miért volt oly lassú sok-sok évezreden keresztül, és miért gyorsult meg, ment át eddig elképzelhetetlen vágtaiba. Évszázadokra volt szükség ahhoz, hogy a kézművesség a munkamegosztás önálló ágává váljon, de már csak néhány évezred kellett ahhoz, hogy „önállóan egzisztáljon, mint város”, s az ennek talaján kialakuló ipar – néhány évszázad alatt még a rendkívül ellentmondásos tőkés viszonyok talaján is – a termelésnek olyan fejlődését eredményezte, amelyet a korábbi fejlődés egészében sem produkált.

A prekapitalista társadalmak viszonylag lassú fejlődése azonban önmagában a termelőerők alacsony színvonalából nem magyarázható. Ahogy fejtegetéseink során mindig szem előtt tartottuk, a társadalmi fejlődés elé maguk a hagyományos társadalmak gazdálkodási módjai és intézményrendszerei is korlátokat – Marx szavaival „szent határt” – állítanak. A modern etnológia és gazdasági antropológia igen sokat tett e jelleg feltárásáért; s ha a hagyományos gazdálkodás racionalitását és a prekapitalista gazdaság primátusát tagadó nézeteket nem is fogadhatjuk el, eredményeik felhasználásáról, úgy véljük, nem mondhat le a marxista társadalomtudomány.

Jegyzetek

- ¹ Ez a nehézség más társadalomtudományok vizsgálódásánál is megmutatkozik. Ugyanezt a problémát veti fel Hoffmann Tamás az etnográfia vonatkozásában. „... végeredményben tehát egy sajátos, tudománytörténetileg kialakult paradox helyzetnek képviselői és szenvedő részesei vagyunk. Annak, hogy dolgozunk, különböző társadalmi folyamatoknak és társadalmi kategóriáknak fejlődéstörténetével, minduntalan bizonytalanságban lévén ugyanakkor ezek természetét illetően.” Hoffmann Tamás, „Néprajz, társadalomkutatás, feudalizmus.” *Valóság*, 1972/12. sz. 9. o.
- ² Vö. a Polányi Károly cikkeiből való válogatással. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1971/5–6. sz.
- ³ R. Aron, *Dix-huit leçons sur la société industrielle*. Paris: Gallimard, 1962. 103. o.

- ⁴ „Nem lehet pusztán véletlen, hogy a legutóbbi időkig még a civilizált népek nyelvén sem létezett összefoglaló név az anyagi életkörülmények megszerzésére, mindössze 200 éve alkotta meg a kifejezést és nevezte el önmagát *économistes*-nak a francia gondolkodók egy ezoterikus csoportja.” (Polányi Károly, „A gazdaság anonimitása az ókorban.” *Magyar Filozófiai Szemle*, 1971/5–6. Vö. még: Mátyás Antal: *A polgári közgazdaságtan története*. Bp. 1963. 23–111. o.)
- ⁵ Marx: *A politikai gazdaságtan bírálatainak alapvonalai* 1. Bp.: Kossuth, 1972. 356. o. (A továbbiakban: Nyersfogalmazvány.)
- ⁶ A továbbiakban a tradicionális társadalmakat főleg mint földművelő társadalmakat fogom fel. Primitív társadalmakkal csak annyiban foglalkozom, amennyiben azok már áttértek a földművelésre.
- ⁷ Polányi Károly, i. m.; Malinowski, Baloma (Bp.: Gondolat, 1972) stb.
- ⁸ Smith-től a modern közgazdaságtanig.
- ⁹ V. ö. Heller, *Közgazdasági lexikon* 1973. Navratil Ákos, *Közgazdaságtan* I. 2–4. o. Max Weber: *Gazdaság és társadalom*. Bp. 1967. 125–128. o. *Közgazdasági ABC*. Bp.: 1973. 171. o.
- ¹⁰ V. ö. R. Aron, i. m. 100. o.
- ¹¹ „...A műszaki fejlesztést mindig alá kell rendelni a gazdaságossági kalkulációknak”... „egy ipari gazdaságban soha nem lehet egyszerre megvalósítani mindazt, amit a technika lehetővé tesz.” (uo. 102. o.) Megítélésünk szerint, a fejlettség jelenlegi színvonalán vonatkozik ez a szocialista gazdálkodásra is. Ezt vállalni kell minden pozitív és negatív kihatással együtt. R. Aron jól látja, hogy a hagyományos társadalmakban „az eszközök nem alternatív kalkuláció tárgyai, a szükségleteket és célokat a szokások vagy vallásos hiedelmek nagymértékben és egyszersmindenkora meghatározzák. Nagyon nehéz kiemelni a gazdaságosságit, azaz a korlátozott eszközök felhasználására vonatkozó kalkulációt” (uo. 102. o.).
- ¹² *Nyersfogalmazvány I.* 88. o. A munkaidővel való takarékoságban implicite benne van az eszközökkel való takarékoság is.
- ¹³ *Nyersfogalmazvány II.* 174. o.
- ¹⁴ Marx: *A tőke III.* Bp.: Kossuth, 1967. 785. o.
- ¹⁵ Polányi Károly, „A gazdaság mint intézményesített folyamat”. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1971. 5–6. szám, 741–741. o.
- ¹⁶ I. m. 761. o.
- ¹⁷ Malinowski, *Baloma*. 103. o. (A második kiemelés a szerzőtől származik) „A kula” csere részletesebb tárgyalására még visszatérünk.
- ¹⁸ I. m. 32. o.
- ¹⁹ I. m. 30–31. o.
- ²⁰ V. ö. többek közt: Smith, *Vizsgálódások a nemzetek jólétének természetéről és okairól*. Bp.: M. Közgazdasági Társaság, 1940. 16–30. o. Ricardo, *A közgazdaság és adózás alapelvei*. Bp., M. Közgazdasági Társaság, 1940. 6–7. o.
- ²¹ A létrejövő közgazdaságtanban „...az árugazdaság mechanizmusának egyszerre történt meg a leírása és értékelése. A tények *normákká* váltak. Az új gazdasági rendszert úgy mutatták be... amellyel szemben a régi rendszert és más társadalmak szabályait *irracionálisnak ítélték*, illetve ezzel vádolták ezeket a szabályokat.” Godelier, *L’anthropologie économique américaine. L’Homme*, 1965. 79. o.
- ²² V. ö. Malinowski: *Baloma*, 375–399. o.
- ²³ Polányi K., „A gazdaság mint intézményesített folyamat”. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1971. 5–6. 745–746. o. V. ö. még az i. m. 745. o. a 2–3. szerk. lábjegyzettel.

- ²⁴ „... az integrációs formák nem képviselnek fejlődési szakaszokat. Nincs szó időrendi sorról.” I. m. 749. o.
- ²⁵ V. ö. Sárkány Mihály, „Gazdasági antropológiai irányzatok.” *Népi kultúra – népi társadalom IV.* Bp.: Akadémiai Kiadó 1970.
- ²⁶ V. ö. Polányi K. „A gazdaság anonimitása a korai társadalomban”. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1971. 5–6.
- ²⁷ I. m. 759–760. o.
- ²⁸ A gazdaság primátusa logikai kategória. Felismerésére és logikai kifejtésére csak akkor kerülhetett sor, amikor a gazdaság már elkülönült, önálló sodott. Ez a felismerés azonban általános érvényű, így post festum a hagyományos társadalmakra vonatkoztatva is igaz. Itt majdnem olyan evidenciáról van szó, mint a „két pont között legrövidebb út az egyenes” axiómájánál. Evidencia az, hogy az embereknek anyagi szükségleteiket ki kell elégíteniük, és ennek van végső soron alávetve egyéb tevékenységük és nem fordítva. Az egészen más kérdés, hogy az emberek ennek tudatában vannak vagy sem. „Nem tudják ezt, de csinálják” – mondja Marx. (*A tőke I. MEM*, 23. 76. o.) Ennek a kérdésnek a tisztázásánál gyakran nem nyújtanak segítséget olyan pozitivisták történeti és etnográfiai iskolák képviselői, akik a tanulmányozott társadalmak tényleges gyakorlatát leírva, tartózkodnak minden logikai előfeltételezéstől, így a gazdaság primátusa elismerésétől is. Ennek az álláspontnak tipikus képviselője Malinowski, akinek egyébként az egyik legalaposabb népleírást köszönhetjük, „... az eredet-kérdéseket, az intézmények fejlődésének vagy történetének problémáit szigorúan kirekesztettem munkámból. A spekulatív vagy hipotetikus nézetek összekeverése a tényleírásnál véleményem szerint megbocsáthatatlan bűn az etnográfiai módszerrel szemben.” (Malinowski, *Baloma*, 65. o.)
- ²⁹ Engels, *Anti-Dühring* (1950. 275. o.) V. ö. még uo. az „Erőszakelmélet” c. fejezettel és *Nyersfogalmazvány I.* 356–358., 364–373. o.)
- ³⁰ *Nyersfogalmazvány I.* 364. o.
- ³¹ Godelier: i. m. 810. o.
- ³² E. Service, *Hunters*. Prentice Hall. Englewood Cliffs 1967. 16, 22. o.
- ³³ Erdei Ferenc, *A magyar paraszttársadalom*. Bp.: Franklin, 1940. 54–55. o.
- ³⁴ Uo. 88. o.
- ³⁵ A lassú fejlődés viszonylagosságának erőteljes hangsúlyt kívánunk adni. Az út, amelyet az ember megtett a már alkalmi és véletlenszerűen eszközöket használó antropeidák hordáitól az első, már szerszámokat rendszeresen használó és készítő paleolitikum emberi közösségéig, minőségét és jelentőségét tekintve nem kisebb, mint a kézi szerszámoktól a gépek használatáig. Hasonlóan értékelhető a természetet pusztán zsákmányoló ember áttérése a rendszeres élelmiszer-termelésre.